

بخشی

از یک تفسیر ناشناخته

به زبان فارسی

ترجمه آیات الهی به زبان فارسی، یکی از خدمات نیک و ماندگار اسلاف ما در خراسان و ماوراءالنهر است. ایشان بنابر سوابق دینی، کلماتی را در زبان دری، معادل کلمات طبیّات قرآنی می‌نهادند که عیناً مقاصد آیات بیّنات را به زبان دری برسانند و بنابراین اگر چنین تفسیرها و ترجمه‌هایی به دست آید، بهترین منابع ادبی زبان فارسی به شمار می‌آیند.

ترجمه قرآن کریم به زبان فارسی دری از عصر سامانیان و حدود سال ۳۵۶ هـ.ق، به فتوای علمای ماوراءالنهر و خراسان، با ترجمه دری تفسیر جامع البیان طبری آغاز شد^۱. و از آن پس چندین ترجمه پدیدار و تفسیرهای فارسی تألیف شد که مؤلفان آنها معلوم و نسخ خطی کامل آنها موجوداند. اما بسا تفاسیری که یک قسمت آن به دست آمده و نام مؤلف آن مشخص نیست، از آن جمله تفسیری است که در اینجا به معرفی آن می‌پردازیم؛ اثری بسیار ارزنده و درخور و معرف فرهنگ مایه ور ایران اسلامی.

معرفی نسخه

از لابلای سطور این کتاب شریف برمی‌آید که در اصل تفسیر همه «مهین کلام یزدان» بوده است

که اکنون فقط یک چهارم از آن در اختیار است و حدوداً شامل حزب هجدهم از جزء نهم تاریخ حزب بیست و هشتم از جزء چهاردهم است، از تفسیر آیه مبارکه ۱۷۶، سوره هفتم (اعراف) تا آیه ۶۸ سوره شانزدهم (النحل).

همه این اجزاء در یک مجلد با کاغذ نخودی رنگ از نوع ضخیم و موریانه خورده، ۱۴۰ ورق در اندازه ۲۲×۱۵ و اندازه سطر متن به ابعاد ۱۲×۱۸، در قطعی میان وزیری و رقعی با خط نسخ متوسط و خوانا گرد آمده است و تفسیر با خط و قلم ریزتر و خوانا به سبک فرجی نوشته شده با افتادگی هایی در بین، مانند افتادگی از آغاز سوره انفال به مقدار ده آیه. مؤلف، آیه های مورد نظر را در بالا قرار داده است که در مقام ترجمه و تفسیر به تناسب، بار دیگر آنها را به گونه ای فرجی در متن تفسیر نیز قرار داده است.

مؤلف تفسیر و تاریخ نگارش آن

از آنجا که آغاز و انجام کتاب افتاده، تاریخ قطعی تألیف آن معلوم نیست. امید است که با انتشار این اثر، بر پایه نام اعلام و دانشمندانی که در خلال سطور کتاب آمده است و نیز بررسی دقیق گونه های زبانی و خصایص سبکی و ویژگیهای صرفی و نحوی و سایر قراین دیگر، مؤلف و زمان تألیف آن دقیقاً مشخص شود. البته این اثر مستلزم بررسیها و تحقیقات گسترده ای از سوی محققان و زبانشناسان است، اما با وجود تحقیقات و تتبعات مصحح ارجمند و نیز با توجه به خصوصیات و ارزشهای این اثر مصلحت دیده نشد که تا زمان انجام تحقیقات کامل انتشار آن متوقف بماند.

ویژگیهای سبکی

شیوه کلی نگارش و همسانی نزدیک آن با آثار مشهور قرون اولیه و مقایسه آن با متون کهن تفاسیر فارسی چاپی^۲ و نیز کاربرد برخی واژه ها و گونه های زبانی منطقه خراسان و قراین و شواهد دیگری، می توان حدس زد که این تفسیر در منطقه خراسان و به احتمال قوی در هرات یا حوالی آن تألیف یافته و تاریخ تألیف آن، حدود قرن پنجم و ششم هجری بوده است اما آنچه منجزاً می توان گفت این است که این کتاب ارزنده از نظر جامعیت و پرباری خود با هیچ کدام از تفاسیر کهن فارسی قابل مقایسه نیست.

مؤلف، با ایمان ژرف مذهبی در برگرداندن آیه های قرآن مجید و گزینش واژه های فارسی با سواس عالمان و احتیاط پرهیزگاران گام برمی دارد و با نگرشی دقیق و با انتخابی بسیار استادانه به انتقال مضامین والا و متنوع قرآن کریم به زبان فارسی به دور از تکلف و تصنع می پردازد. متن فارسی این اثر پرارج در مفردات و ترکیباتش از انسجام و آهنگی گوش نواز برخوردار است؛

واژه‌ها در کنار هم نغمه و ترنمی موزون دارند که هر چه آن را بیشتر بشنوی مجذوب تر می شوی .
قسمتهایی از عبارات آهنگین آن را بنگرید :
«او آنست که شمارا شب آفرید تا درو بیار امید و روز آفرید چه می پندارند و چه می گویند و چه می بیوسند و بر چه اعتماد می کنند .

بمن یازید و بر من خیزید و بمن روید و همه بر من بائید .
اوست تاونده با هر کاونده و بهیچ هست نمانده»
دقت نظر مؤلف در کشف معانی ظریف لغوی و موشکافی های او در تفکیک مفاهیم آن و اشاره‌ی وی به اختلاف ترجمه و تفسیر که نشأت یافته از اختلاف در قراءتهاست ، گواهی از اعتدال وی می دهد . در باب مشرب کلامی و فقهی مؤلف تنها به بیان این نکته بسنده می کنیم که وی در کلام پیرو مذهب اشعری و احتمالاً در فقه از پیروان معتدل حنبلی است .

روش تفسیری

بررسی روش تفسیری مفسران ، یکی از موضوعاتی است که مورد توجه پژوهندگان علوم قرآنی است زیرا تبیین جایگاه مفسر میان مفسران و همچنین یافتن جایگاه تفسیر مورد نظر در میان تفاسیر از بحثهای بسیار مفید در رشته علوم قرآنی است .
اگر بخواهیم برای این کتاب جایگاهی در میان سایر تفسیرها بیابیم باید آن را در ردیف تفسیرهای ادبی ، لغوی قرار دهیم و فراوانی شواهد منظوم و منثور و عنایت بسیار به معانی و اشتقاقهای لغوی شاهد این مدعاست . از جمله در تفسیر «انا لفاعلون» گوید :
«چنین کنیم . لفاعلون آنست که عرب گویند : نزلت بفلان فأحسن قرانا وفعل وفعل یکنون بهذه اللفظة عن افاعیل الکرّم ویقولون غضب فلان فقرب و شتم وفعل وفعل یکنون عن افاعیل الادی .»

تلمیحات

در بیان و توضیح لغات قرآن کریم در جای های بسیاری به اشعار سراینندگان عرب جاهلی و مخضرم و اسلامی و موله استشهاد می کند و معمولاً از امرؤی القیس ، ابوالعتاهیه ، عمر بن ابی ربیعه ، عبدالسمیح ، فرزدق ، رودبه ، زهیر بن ابی سلمی ، الراعی ، ابودلف ، یحیی بن عمار ، مثقب العبدی ، جریر و بسیاری از شاعران عرب استفاده کرده است . مؤلف علاوه بر اشعار شعرا و امثال فارسی ، از احادیث رسول اکرم (ص) و علی امیرالمؤمنین علیه السلام و اقوال بزرگانی چون عبدالله بن عباس و دانشمندان اسلامی از قبیل ابن الانباری و ابن قتیبه ، شاهد آورده است و این همه جز ، منابع تفسیر و حدیث صحاح و متون لغت است . در همه ورقهای این کتاب یک بیت شعر فارسی دیده نمی شود .

بخشهایی از متن تفسیر

يا ايها الذين آمنوا لاتخونوا الله والرسول وتخونوا اماناتكم وانتم تعلمون . واعلموا انما اموالكم واولادكم فتنه وان الله عنده اجر عظيم (انفال/ ۲۷، ۲۸).

ای ایشان که بکورفیزند، کژ مروید با خدای و رسول در بیمان خویش و در نهان خویش و تخونوا اماناتکم یعنی لاتخونوا اماناتکم «بلاء» اول اکتفی کرد و انتم تعلمون که شما می دانید. این آیت و نظایر این در قرآن در شأن قومی اند که مسلمان شدند و اقارب ایشان، اینز کفار بودند، کفار در مسلمان شدگان می زاریدند و بدیس می دادند و تهدید می کردند، کی ایشانرا با کفر برند، چنانک در جای دیگر کفت: لن تنفعکم ارحامکم . ان من ازواجکم واولادکم عدواً لکم . انما ينهيكم الله عن الذين قاتلوكم . يوم لا ينفع مال ولا بنون . يوم يفر المرء من اخيه . وتقطعت بهم الاسباب . انى كان لى قرين . واعلموا وبدانيد که فرزندان شما و سود و زيانها شما آزمایشی اند بنزدیک شما، مال شما و فرزندان شما آزمایشی است و مزد بزرگوار بنزدیک الله است .

ان الذين كفروا ينفقون اموالهم ليصدوا عن سبيل الله فيسيفقونها ثم تكون حسرة لهم ثم يغلبون (انفال/ ۳۶).

اینان که کافر شدند نفقه می کنند مالها را خویش، تا بر گردانند خلق را از راه خدای، یعنی تا رسول خدا را غلبه کنند، تا خلق را بر گردانند از راه حق و نکذارند که بآن رسند . این آیت در شأن «مطعمان» آمد که از مکه تا بدشت بدر، سپاه مشرکان را میزوانی کردند، روز بروز، ده اشتر و نه اشتر می کشتند بسین روز مطعم ایشان عباس بن عبدالمطلب بود . فسيفقونها، آن مالها نفقت کنند، بس آنکه آن نفقه بریشان تفریح گردد، و بس آنکه ایشانرا باز شکنند و کم آرند و غلبه کنند . در اینجا به ذکر همین مختصر از ویژگیهای این تفسیر کهن بسنده می شود و علاقه مندان را به مطالعه مقدمه مبسوط مصحح محترم (که این مطالب عمدتاً برگرفته از آن است) ارجاع می دهیم . درخور ذکر است که این تفسیر به تصحیح آقای دکتر سید مرتضی آیت الله زاده شیرازی به همت دفتر نشر میراث مکتوب وابسته به معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و انتشارات قبله تا پایان آذرماه سال جاری انتشار می یابد .

دفتر نشر میراث مکتوب

وابسته به معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

۱ . مقدمه ترجمه تفسیر طبری، ۶/۱، چاپ حبیب یغمایی، تهران، ۱۳۳۹ .

۲ . مانند پلی میان شعر هجائی و عروضی فارسی در قرون اول هجری: ترجمه ای آهنگین از دو جزء قرآن مجید، به اهتمام مرحوم دکتر احمدعلی رجائی بخارائی؛ تفسیری بر عشری از قرآن مجید (نسخه کتابخانه موزه بریتانیا، به تصحیح دکتر جلال متینی؛ تفسیر کمبریج، (نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبریج)، به تصحیح دکتر جلال متینی؛ تفسیر نسفی (م. ۵۲۸)؛ تفسیر سوراآبادی (متوفای حدود ۵۲۶) و